

Ярослав ІСАЄВИЧ,

*директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
академік НАН України.*

ЮВІЛЕЙ “ПРОСВІТИ” І ПРОСВІТЯНСТВА

Виступ на відкритті наукової академії “Товариство “Просвіта” в національно-культурному житті України” з нагоди 140-річчя Товариства 27 січня 2009 р.

140 років тому, 8 грудня 1868 р., заходами тодішніх народовців на чолі з Анатолем Вахнянином було засноване товариство “Просвіта” – по суті, перша в Україні масова освітньо-культурна громадська організація, на той час головна в громадянському суспільстві Галичини. Напевне, треба було б скласти такий путівник-книжечку, де були б описані місця діяльності “Просвіти”: там, де воно було засноване, там, де продовжувало свою діяльність. Ми називаємо Товариство, яке охоплювало за своїм статутом всю Галичину, матірним Товариством, оскільки від нього відбрунцьувалися всі численні українські національно-культурні організації: і Товариство імені Шевченка, і Руське педагогічне товариство, пізніше школи економічні, спортивні. У 1881 р. педагогічні і шкільні завдання на себе взяло Руське товариство педагогічне, пізніше Рідна школа. Характерно, що Польське товариство школи людової, яке в Галичині поєднувало функції “Просвіти” – читальні, хори, оркестри, драматичні гуртки – з функціями товариства для шкільної освіти, було засноване значно пізніше – в 1891 р., головою його став Адам Асник. Ніколи Польське товариство не стало настільки масовим, ніколи воно не мало таких досягнень, як наша “Просвіта”, хоча поляки мали набагато більше державних можливостей, а їхній освітній рух мав багатших опікунів, у тому числі дідичів. Щоб проїнятися настроєм тих часів, коли Товариство було засноване і коли воно діяло, хотів би нагадати, що на початку його діяльності наголос в українській мові часто мінявся і в часи, коли воно було засноване, його називали так, як я це чув ще від старших громадян і зовсім недавно від просвітян у Сполучених Штатах і Канаді, а саме: Товариство “Прóсвіта”. Ще покійний Орест Мацюк говорив “Прóсвіта” так, як він чув, напевне, у своїй батьківській хаті. Чому товáриство і чому “Прóсвіта”? Це легко пояснити. Тому, щоб наголос робити не так, як було в польській мові. В той час як в Наддніпрянській Україні інколи брали наголоси, які відштовхувалися від російської мови і тим самим були аналогічні до польської (в Галичині – товáриство, на сході – товáриство).

Перші десятиліття “Просвіта”, крім налагодження культурно-освітньої і видавничої діяльності, була чільною організацією українського не лише громадського, але й політичного життя, бо членами її головної управи були провідні галицькі політичні діячі народовського напрямку. Від їх імені велись переговори з поляками,

готувались петиції до уряду, організувалися масові віча. Також з ініціативи “Просвіти” постала перша щоденна газета – орган народовців “Діло” (так тут наголос) і народовецька організація Народна рада. Власне це був перший період діяльності “Просвіти”. В “Енциклопедії українознавства” можна прочитати, що переломним моментом став освітньо-економічний конгрес в лютому 1909 р. Ще раніше, 1905 р., настає новий етап, коли, крім галицької загальнокраєвої “Просвіти” виникають “Просвіти” як окремі організації “під Росією” – спершу в Катеринославі 8 жовтня 1905 р., 29 листопада 1905 р. в Одесі, потім в Києві, яка стала чільною організацією, а далі всюди в великих центрах українства, в тому числі й на Кубані, яка тоді була ще виразно українською, на Далекому Сході, найдовше проіснувала “Просвіта” в Харбіні – до 1945 р., до окупації Маньчжурії Червоною армією.

20 вересня 1917 р. була скликана Всеукраїнська конференція просвіт і засновано Всеукраїнську спілку просвіт, утворено її центральне бюро. Навіть в перших роках радянської окупації України (в 1921 р.) діяло понад 4 тис. товариств, читалень і будинків “Просвіти”. В той же час цей рух просвіт супроводився і тим, що Хвильовий назвав “просвітянщиною”, висміюючи шароварно-гопачний варіант української культури. В умовах відсутності політичної діяльності і малої політичної виробленості українців це було неминучим, але так звана шароварщина допомагала вижити елементарним формам українського культурного життя під радянською владою, бо навіть такі люди, як Хрущов, до них ставилися з певною симпатією.

На сьогоднішній конференції важливим буде заключне пленарне засідання, де йтиме мова про роль “Просвіти” в умовах відродження українського політичного руху. Відомо, що в Галичині в ХІХ ст., на першому етапі просвітницького руху, “Просвіта” часто була ініціатором загальнополітичних, загальнокультурних і багатьох інших акцій. Проте з дальшим відродженням політичного життя як у цивілізованих, так у найпримітивніших формах, настав період занепаду громадських організацій. Ми це відчуваємо, зокрема, в Міжнародній асоціації українців, Товаристві охорони пам’яток, яке якийсь час брало на себе теж загальнонаціональні завдання, принаймні в деяких обласних організаціях. Це не могло не зачепити й “Просвіти”. Очевидно, причиною певного збайдужіння є і те, що якоюсь мірою старше покоління і те середнє, які тоді першими взялися за роботу, відчували певну ностальгію за тим давнім просвітянством, яке свого часу було єдино можливим. У наш час культура села, яке обезлюднюється, не може зосереджуватися тільки навколо читалень, хорів, навіть навколо парафій. Телевізія витіснила все інше. Напевне, без її діяльної участі просвітній рух навряд чи зможе активізуватися.

